

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem
**STRADANJE SRBA, JEVREJA, ROMA I OSTALIH
NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE**

ZBORNIK RADOVA
Knjiga 1

27. januar 2023. Beograd

Tenth Scientific Conference with International Participation
**SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND
OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA**

PROCEEDINGS
Volume 1

January 27th 2023, Belgrade

Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Fakultet za poslovne studije i pravo
Univerzitet „Union-Nikola Tesla“, Beograd

Institut za srpsku kulturu
Priština - Leposavić

Fakultet za poslovne studije i pravo
Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo
Univerziteta „Union - Nikola Tesla“, Beograd
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

**STRADANJE SRBA, JEVREJA,
ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI
BIVŠE JUGOSLAVIJE**

Zbornik radova

Knjiga 1

Beograd, Republika Srbija 2023

Izdavač
Fakultet za poslovne studije i pravo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija

Suizdavači
Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo,
Univerzitet „Union – Nikola Tesla“, Beograd, Republika Srbija
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić

Za izdavača
Prof. dr Milan Radosavljević, dekan Fakulteta za poslovne studije i pravo

Odgovorni urednici
Prof. emeritus dr Života Radosavljević,
Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerziteta „Union – Nikola Tesla“ u Beogradu, Srbija
Prof. dr Dragan Tančić,
Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija
Doc. dr Viktorija Rjapuhina,
Institut za srpski jezik i komunikacije,
Belgorodski državni tehnološki univerzitet Šuhov, Rusija

Dizajn korica
Pavle Nikolić

Priprema za štampu
Dušan Stamenović

Štampa
Štamparija Draslar List, Beograd

Godina
2023.

Tiraž: 100

Redakcija
Fakultet za poslovne studije i pravo,
Jurija Gagarina 149A, Staro sajmište 29
11070 Novi Beograd
Telefon: +381 11 31 31 246
mejl: holokaust.sajmiste@fsp.edu.rs
www.fssp.edu.rs

ISBN 978-86-6102-116-9

Faculty for Business Studies and Law in Belgrade
Faculty for Information Technology and Engineering
University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade
Institute for Serbian Culture Priština - Leposavić

*The Tenth Scientific Conference
with International Participation*

**SUFFERING OF SERBS, JEWS,
ROMA AND OTHERS IN THE FORMER
YUGOSLAVIA**

Proceedings

Volume 1

Belgrade, Republic of Serbia, 2023

NAUČNI ODBOR SCIENTIFIC COMMITTEE

1. Prof. dr Milan Radosavljević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
2. Prof. dr Maja Anđelković, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
3. Prof. dr Milan Milošević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
4. Prof. dr Branko Tešanović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
5. Prof. dr Božidar Forca, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
6. Prof. dr Željko Simić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
7. Prof. dr Miodrag Gordić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
8. Prof. dr Dragoljub Sekulović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
9. Prof. dr Dragana Radosavljević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
10. Prof. dr Ana Opačić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
11. Prof. dr Zoran Pešić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
12. Prof. dr Milan Vemić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
13. Prof. dr Suzana Pajić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
14. Prof. dr Vera Krmpot, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

15. Doc. dr Jovan Šarac, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
16. Doc. dr Dragana Barjaktarević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
17. Doc. dr Milijana Danevska, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
18. Doc. dr Vladan Stanković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
19. Doc. dr Jovana Tomić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
20. Doc. dr Mirza Totić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
21. Doc. dr Vinko Pandurević, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
22. Doc. dr Zvezdan Radojković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
23. Prof. dr Dragan Tančić, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
24. dr Jasmina Ahmetagić, naučni savetnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
25. dr Dragana Janjić, naučni savetnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
26. dr Marija Jeftimijević Mihajlović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
27. dr Vesna Zarković, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
28. dr Ivan Becić, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
29. dr Ivana Ženarju Rajović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
30. dr Mirjana Bečejski, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
31. dr Ana Stišović Milovanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
32. dr Zvezdana Elezović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
33. dr Aleksandar Pavlović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia

STRADANJE SRBA, JEVIJEJA, ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

(Zbornik radova)

34. Prof. dr Olja Arsenijević, Institut za srpsku kulturu, Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
35. Prof. dr Edita Kastratović, Fakultetu za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija / Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia
36. Prof. dr Božidar Otašević, Kriminalističko – policijski univerzitet, Beograd, Srbija / University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia
37. Prof. dr Baša Kaščelan, Pravni Fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, Crna Gora / Faculty of Law, University of Montenegro, Podgorica, Montenegro
38. Prof. dr Vanda Božić, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet „Privredna Akademija“, Novi Sad, Srbija / Faculty of Law for Commerce and Judiciary, University „Business Academy“, Novi Sad, Serbia
39. Prof. dr Marko Milović, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija / Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, Serbia
40. Prof. dr Yuriy Doroshenko, Fakultet za ekonomiju i menadžment, Belgorodski državni tehnološki univerzitet Šukov, Belgorod, Rusija / Institute of Economics and Management, Belgorod State Technological University named after V.G. Shukov, Belgorod, Russia
41. Prof. dr Alexios Panagopulos, Medunarodna slovenske akademije nauka, obrazovanja, umetnosti i kulture, Moskva, Rusija / International Slavic Academy of Sciences, Education, Arts & Culture, Moscow, Russia
42. Prof. dr Cvetko Smilevski, Poslovna akademija Smilevski, Skoplje, Republika Severna Makedonija / Bussiness Academy Smilevski, Skopje, Republic of North Macedonia
43. Prof. dr Polona Šprajc, Fakultet organizacionih nauka, Univerzitet u Mariboru, Slovenija / Faculty of Organizational Sciences, University of Maribor, Slovenia
44. Prof. dr Almin Dautbegović, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, Bosna i Hercegovina / Faculty of Crminalistics, Criminology and Security Studies, University in Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
45. Prof. dr Boris Damjanović, Banja Luka Koledž, Banja Luka, Bosna i Hercegovina / Banja Luka College, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina
46. Doc. dr Aleksandra Karceva, Centar za rusko-slovensku medukulturnu interakciju, „Univerzitet pri Interparlamentarnoj skupštini EurAsEc“, Sankt Peterburg, Rusija / Center for Russian-Slavic Intercultural Interaction, «University under the Interparliamentary Assembly of EurAsEc», Saint Petersburg, Russia
47. Doc. dr Tatyana Sobolieva, Kijevski nacionalni ekonomski univerzitet Vadim Getman, Kijev, Ukrajina / State Higher Education Establishment Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Kyiv, Ukraine
48. Doc. dr Marjan Marjanović, Institut za procjenu rizika i kritičnu infrastrukturu, Podgorica, Crna Gora / Institute for risk assessment and critical infrastructure Podgorica, Montenegro
49. Doc. dr Sergej Uljanov, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Beograd, Srbija / Ministry of Interior, Belgrade, Serbia
50. dr Danijel Vojak, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska / The Institute of Social Sciences “Ivo Pilar”, Zagreb, Croatia
51. dr Veljko Đurić Mišina, istoričar, Beograd, Srbija / historian, Begrade, Serbia
52. dr Nenad Antonijević, istoričar, muzejski savetnik, Beograd, Srbija / historian, museum advisor, Belgrade, Serbia

ORGANIZACIONI ODBOR ORGANISING COMMITTEE

1. Vladana Lilić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
2. Bojan Zdravković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
3. Daniela Kuzmanović, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Information Technology and Engineering, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
4. Vladimir Vrhovšek, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
5. Ena Todorović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
6. Milica Kastratović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
7. Janko Reko, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
8. Aleksandra Podnar, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
9. Marija Travica, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
10. Milivoje Kuzmić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
11. Prof. dr Nevena Krasulja Utović, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
12. Prof. dr Dejan Ilić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

13. Prof. dr Lazar Cvijić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
14. Prof. dr Gordana Đuretić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
15. Doc. dr Aleksandar Anđelković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
16. Doc. dr Ljupka Petrevska, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
17. Doc. dr Dušan Lukić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
18. Doc. dr Milan Janković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union - Nikola Tesla“, Beograd, Srbija / Faculty for Business Studies and Law, University „Union - Nikola Tesla“, Belgrade, Serbia
19. dr Ana Mumović, viši naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
20. dr Ena Mirković, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
21. dr Jasmina Knežević, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
22. dr Jovan Simijanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
23. dr Petar Ristanović, naučni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
24. dr Marina Mijatović, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
25. Prof. dr Nenad Perić, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
26. Sena Mihajlović Milošević, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
27. Milena Šljivić, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
28. Ivana Ralović, stručni saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
29. Filip Obradović, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
30. Zorana Čupić, istraživač - saradnik, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
31. Uroš Đurković, istraživač pripravnika, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia
32. Jovana Suvajdžić, istraživač pripravnika, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Srbija / Institute of Serbian Culture Pristina - Leposavic, Serbia

SADRŽAJ / CONTENT

NAUČNI ODBOR SCIENTIFIC COMMITTEE	5
ORGANIZACIONI ODBOR ORGANISING COMMITTEE	9
PREDGOVOR	15
FOREWORD	23
БОСНА КАО ЗЕМЉА МРЖЊЕ: КАРАХАСАНОВ ДИЈАЛОГ С АНДРИЋЕМ.	31
BOSNIA AS A COUNTRY OF HATE: KARAHASAN'S DIALOGUE WITH IVO ANDRIĆ	33
<i>Јасмина Ахмеџаџић</i>	
ДОПРИНОС НИРНБЕРШКЕ ПРЕСУДЕ НА РАЗВОЈ МЕЂУНАРОДНОГ ПРАВА.	45
THE CONTRIBUTION OF THE NUREMBERG JUDGMENT TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL LAW.	47
<i>Рајмомир Анђионових, Стефан Љубинковић</i>	
УЧЕНЈЕ О HOLOKAUSTU SA CILJEM RAZVOJA KRITIČKOG MIŠLJENJA MLADIH	57
LEARNING ABOUT THE HOLOCAUST WITH THE OBJECTIVE OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN YOUTH.	59
<i>Олја Арсенијевић, Јасмина Арсенијевић, Ненад Перич</i>	
LOGORI U BEOGRADU U DRUGOM SVETSKOM RATU	67
CAMPS IN BELGRADE DURING THE SECOND WORLD WAR	69
<i>Ivan M. Bescić</i>	
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГЕНОЦИДА У СЕЛУ ВЕЛИКА 28. ЈУЛА 1944. ГОДИНЕ.	93
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE GENOCIDE IN VELIKA VILLAGE, 28th of JULY 1944.	95
<i>Миодрај Брковић, Љубиша Пауновић</i>	

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

HOLOKAUST U SVETLU PRAVA, PRAVDE I PRAŠTANJA.....	105
HOLOCAUST IN THE LIGHT OF LAW, JUSTICE AND FORGIVENESS	107
<i>Predrag Dedeić</i>	
AN EXAMPLE TO LEARN FROM: SOVIET PROPAGANDA ON CIVILIAN SUFFERING IN YUGOSLAVIA IN 1941-MAY 1942	119
ПРИМЕР ИЗ КОЈЕГ ТРЕБА УЧИТИ: СОВЈЕТСКА ПРОПАГАНДА О ЦИВИЛНОМ СТРАДАЊУ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941-МАЈА 1942.....	121
<i>Kiril Feferman</i>	
HOLOKAUST – GENOCID DVADESETOG VEKA	131
HOLOCAUST - GENOCIDE OF THE TWENTIETH CENTURY	133
<i>Aleksandra Gajdobranski, Milan Janković, Vera Krmpot</i>	
СТРАТИШТА СРБА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ	143
THE KILLING PLACES OF SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA	144
<i>Божо Грдић</i>	
НИВОИ, МОДЕЛИ, ПЕРИОДИЗАЦИЈА И ИДЕОЛОГИЈА ЗАТИРАЊА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ОКВИРИМА ИЗ ХАГИОГРАФСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ.....	155
LEVELS, MODELS, PERIODIZATION AND IDEOLOGY OF THE SUPPRESSION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE YUGOSLAVIAN FRAMEWORK FROM THE HAGIOGRAPHIC PERSPECTIVE	157
<i>Горан М. Јанићијевић, Драјана Ј. Јањић</i>	
ПОЕТИКА ПАТЊЕ У ПРИПОВЕЦИ „ЗЛАТЕ ИЗ СЛАТИНЕ“ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	189
POETICS OF SUFFERING IN THE STORY “ZLATE IZ SLATINE” BY GRIGORIJE VOŽOVIĆ.....	191
<i>Марија С. Јефшимијевић Михајловић, Мирјана Бечејски</i>	

STRADANJE SRBA, JEVREJA, ROMA I OSTALIH NA TERITORIJI BIVŠE JUGOSLAVIJE

Deseta naučna konferencija sa međunarodnim učešćem

(Zbornik radova)

POLOŽAJ I STRADANJE JEVREJA U JUGOSLAVIJI ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA	203
THE POSITION AND SUFFERING OF THE JEWS IN YUGOSLAVIA DURING THE SECOND WORLD WAR	205
<i>Adriana Jović-Bogdanović, Milan Janković, Vladana Lilić</i>	
О ВЕЧНОМ ПРИСУСТВУ ЗЛА (ПРИЛОГ СЕЋАЊУ НА ЖИВОТ И ДЕЛО ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА)	213
ABOUT THE ETERNAL PRESENCE OF EVIL (AN ADDITION TO THE REMEMBRANCE OF THE LIFE AND WORK OF ĐORĐE LEBOVIĆ).....	215
<i>Јасмина П. Кнежевић</i>	
„DIKTAT POBEDE“ – OBRAZOVNI PROJEKAT RUSKE FEDERACIJE U CILJU ROBOLJŠANJA ISTORIJSKE PISMENOSTI NACIJE	225
“VICTORY DICTATION” – AN EDUCATIONAL PROJECT OF THE RUSSIAN FEDERATION AIMED TO IMPROVE THE HISTORICAL LITERACY OF THE NATION	227
<i>Vladana Lilić, Adriana Jović-Bogdanović, Bojana Burić - Mutavči</i>	
KRIVIČNO PRAVNO GONJENJE GOVORA MRŽNJE U SLOVENIJI – ANALIZA TUŽILAČKE PRAKSE.....	237
CRIMINAL PROSECUTION OF HATE SPEECH IN SLOVENIA - ANALYSIS OF PROSECUTOR'S PRACTICE	239
<i>Ana Matović, Milan Milošević</i>	
WANNSEE CONFERENCE AND HOLOCAUST.....	249
VANZEJSKA KONFERENCIJA I HOLOKAUST.....	251
<i>Branislav Milosavljević, Sergej Uljanov</i>	
СТРАДАЊЕ СРБА ВОЗУЋЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – ЗАБОРАВЉЕНИ ЗЛОЧИН	259
THE SUFFERING OF SERBS FROM VOZUĆE IN THE SECOND WORLD WAR - A FORGOTTEN CRIME.....	261
<i>Анаџолиј Миловановић</i>	
СТРАДАЊЕ СРБА С ДРУГЕ СТРАНЕ ДРИНЕ – КОНТИНУИТЕТ ЗЛОЧИНА КОЈИ НЕ ПРЕСТАЈЕ.....	273

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA
The Tenth Scientific Conference with International Participation
(Book of Proceedings)

SUFFERING OF SERBS ON THE OTHER SIDE OF THE DRINA – CONTINUITY OF CRIMES THAT DOES NOT STOP	275
<i>Марко Миловић</i>	
STARO SAJMIŠTE OD „OGLEDALA MATERIJALNE KULTURE I BLAGOSTANJA“ DO LOGORA SMRTI U DRUGOM SVETSKOM RATU	287
OLD FAIRGROUND FROM A “MIRROR OF MATERIAL CULTURE AND WELFARE” TO A DEATH CAMP DURING WORLD WAR II	289
<i>Ena Mirković</i>	
ЛЕТ У ЈАМУ – ПРЕБИЛОВЦИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	299
THE FLIGHT INTO THE PIT - PREBILOVCI IN SERBIAN LITERATURE	301
<i>Ана Мумовић, Сена Михаиловић Милошевић</i>	
ЗЛОЧИНИ БУГАРА НАД СРБИМА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ОД 1915. ДО 1918. ГОДИНЕ	313
THE BULGARIAN CRIMES AGAINST THE SERBS IN THE FIRST WORLD WAR FROM 1915. TO 1918.	315
<i>Милан Николајевић, Драгољуб Секуловић, Божидар Форџа</i>	
NEFORMALNO UČENJE O HOLAKUSTU I STRDANJU SRBA ТОКОМ DRUGOG SVETSKOG RATA	331
INFORMAL LEARNING ABOUT THE HOLOCAUST AND THE SUFFERING OF SERBS DURING WORLD WAR II	333
<i>Маја Nikolova</i>	
ИТАЛИЈАНСКА ОКУПАЦИОНА ВЛАСТ И ВЕЛИКОАЛБАНСКЕ ТЕЖЊЕ ПЛАВСКО ГУСИЊСКИХ МУСЛИМАНА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	345
THE ITALIAN OCCUPATION AUTHORITY AND GREATER ALBANIAN ASPIRATIONS OF THE MUSLIMS OF THE PLAV GUSINJ REGION IN THE SECOND WORLD WAR	347
<i>Божидар Б. Оџашевић, Бранислав Оџашевић</i>	
GRČKI JEVIJEI, HOLOKAUST I LJUDSKA PRAVA	365
GREEK JEWS, THE HOLOCAUST AND HUMAN RIGHTS	366
<i>Alexios Panagopoulos</i>	

**О ВЕЧНОМ ПРИСУСТВУ ЗЛА
(ПРИЛОГ СЕЋАЊУ НА ЖИВОТ И ДЕЛО
ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА)***

Јасмина П. Кнежевић

Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, Република Србија,
jasmina_vucetic@yahoo.com

Апстракт: Моштивисана књигом *Semper idem* која представља, по мишљењу критичара, орис тагнит Ђорђа Лебовића, познатој превасходно као драматурга и сценаристу, ауторка овога рада промишља о појму зла, осврћући се припом на дуго историју његовој поимања и тумачења од сирене различитих философских и религијских система. Покушај разумевања, а самим тим и усостављања контроле над природом зла крећо се кроз историју од схватања и представљања овога појма као спољашње силе која се јављала у облику духова, демона, ђавола и Сатане и на тај начин зајоседала и обманјивала човека, а која је временом доживела поунушрашњење, тумачењем зла као силе иманентне човеку, која ошћаје захваљујући амбивалентности ума, свесћи и подсвесћи, Персоне и Сенке, и вечне истре добра и зла као изходних поменитој дуализма. Зло је као онтолошка категорија која се налази у опозитном односу у односу на категорију добра увек присутно и пошеницијално делујуће, на шта нас у поменитој књизи, али и у осталим својим делима (приповекама, драмама) уозорава аутор којим смо се у раду дали, Ђорђе Лебовић. Парадокс његовој одрастања у крућу неколико религијских система: јудаизма, католицизма, православља и евангелизма (протестантизма) и исто толико Бојова, будући да их свака од поменутих религија, према сведочењу аутора, својаша и представља на соштивени начин, оледа се у чињеници да је, упркос поменутом изобиљу, четрдесет чланова његове породице, искључиво збој јеврејској порекла, сирадало у лојорима или на дрући начин, током Друћој свешкој рајша. За разлику од њих, Ђорђе Лебовић је, иако је као дечак у лојорима Аушвиц, Саксенхаузен и Мајхаузен провео тошво две године, усиео да преживи

SUFFERING OF SERBS, JEWS, ROMA AND OTHERS IN THE FORMER YUGOSLAVIA

The Tenth Scientific Conference with International Participation

(Book of Proceedings)

*и да у годинама које ће уследићи својим књижевним радом остави сведо-
чанство о свирепости човека, над којом се увек изнова сиресамо и од које,
нажалост, човечанство не одуступаје. Браћоубилачки рат на територији
бивше Југославије оживљава у њему трауматичне догађаје из младости,
због чега са породицом емигрира у Израел и враћа се тек по окончању сукоба,
2000. године. Тада почиње да пише свој позни породични роман заснован на
власним сећањима, круну књижевности стваралаштва, *Semper idem*, који
ће остати недовршен. Промишљање о природи зла којим је зайочео рад,
добиће епигрфе у промишљању о значају интелектуалца у свету и његовој
улози у контроли и преобликовању зла и о моћности људи и народа да
на темељу трауматичних историјских дешавања извуку поуку, на основу
које ће усмераваћи своја будућа деловања.*

Кључне речи: Ђорђе Лебовић, *Semper idem*, зло, религија, Јевреји, Друштво
светски рат, Холокауст.

**ABOUT THE ETERNAL PRESENCE OF EVIL
(AN ADDITION TO THE REMEMBRANCE
OF THE LIFE AND WORK OF ĐORĐE LEBOVIĆ)**

Jasmina P. Knežević

The Institute of Serbian Culture Priština – Leposavić, The Republic of Serbia
jasmina_vucetic@yahoo.com

Abstract: *Motivated by the book *Semper idem* which, according to critics, represents the opus magnum of playwright and screenwriter Đorđe Lebović, in its introduction the author of this work contemplates the notion of evil by looking back at the long history of how it was perceived and interpreted by different philosophical and religious systems. Throughout history, the attempt to understand, and thus, control the nature of evil went from thinking about it as an external force presenting itself in the form of spirits, demons, and the devil possessing and deceiving people, to an internal one, immanent to humans which perseveres thanks to the ambivalence of the mind, the conscious and the subconscious, or the persona and the shadow and the eternal fight between good and evil by cause of this dualism. As an ontological category, evil is opposite to the category of good and is always present and potentially active. This is what Đorđe Lebović warns us about in the already mentioned book, as well as in his other works (short stories and plays). He grew up surrounded by several religious systems: Judaism, Catholicism, Orthodoxy and Evangelism (Protestantism) where each one of them, according to the authors, presented God in a different way. This comes as a paradox because, despite the apparent diversity, 40 members of his family died in concentration camps or in other ways during World War II solely for being of Jewish descent. Đorđe Lebović, on the other hand, survived, even though he spent about two years of his life in Auschwitz, Sachsenhausen and Mauthausen. In the years to come he would leave a testimony to the cruelty of men we so often shudder from but simultaneously have no intention of giving up from. The fratricidal war on the territory of the former Yugoslavia triggered traumatic memories from his youth so he emigrated to Israel with his family until the end of the conflict in 2000. After*

*that, he started writing a family novel based on his own recollections, the crown of his literary work: *Semper idem*, a novel which would remain unfinished. The introductory contemplation about the nature of evil is later accompanied with an epilogue dealing with the importance of an intellectual in this world and his role in controlling and transforming evil as well as the ability of people to learn from traumatic past experiences and use what they have learnt in their future lives.*

Keywords: Đorđe Lebović, *Semper idem*, evil, religion, Jews, World War II, fascism

ПАМЋЕЊЕ ЈЕ ПРИВИЛЕГИЈА И ОБАВЕЗА. СЕЋАЊЕ НА ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА

*Када бисмо одржали минути ћућања за сваку жртву Холокауста,
ћућали бисмо једанаест и јо јодина.*

Историјски забавник – ваша дневна доза историје¹

Дугогодишњи мук, у који би требало да стане свако име и појединачна, насилно прекинута људска судбина, још једном ће нас (као и сваке године на овај дан, 27. јануар, Међународни дан сећања на жртве Холокауста) навести да се замислимо и устукнемо пред изопаченошћу и бестијалношћу људског ума и (не)дела. Како се слично ћутање не би поновило, у обавези смо да причамо, и причањем одржавамо живим ланац сећања на невинне жртве, будући да за коју годину нико од њихових преживелих сродника и осталих сведока људског страдања неће бити међу живима. „Жртве безумних ратова су као и звезде на небу, вечно невинне и вечно једнаке. За мене је памћење дар божји, а заборав највећа казна која може да погоди не само појединца већ и читаве народе“, написаће Ђорђе Лебовић (2000, 535). Дужни смо да причамо и пишемо и на тај начин понављамо чињенице и стога што је памћење крхко, а људи су лоши Минервини ученици², који ништа не уче из догађаја који су их обликовали, што потврђују не само најновија, него континуирана ратна дејства која у свету не јењавају, него добијају на интензитету, претећи да апокалиптичним сценаријем измене изглед и судбину планете и народâ на њој. Међутим, апстракција људске жртве, изражена бројем, прети да не буде правилно, или уопште схваћена, упозорава нас Џефри Бертон Расел (Расел 1982, 24), који тврди да на метафизичком плану или метафором представљено зло није пријемчиво за људски ум. Човек разуме и исправно доживљава само индивидуано страдање, судбину конкретног појединца. У том смислу, вели Расел, „бројеви, [...]

1 www.facebook.com/istorijskiZabavnik1 Приступљено 27.01.2019.

2 Да су Јужни Словени слаби ученици богиње мудрости и учености, Минерве, да слабо уче из своје историје и да је то узрок зала која их сналазе, сматрао је архимандрит Јован Рајић, отац српске историје, на шта нас подсећа Станислав Винавер у монографији посвећеној Лази Костићу (Винавер 2012 : 13). Наше је мишљење да мудрости у контексту светских геополитичких дешавања не недостаје само Јужним Словенима.

прикривају стварност, и шест милиона Јевреја које су нацисти истребили постаје апстракција. Оно што ви разумете је страдање једног Јеврејина и ваше су моћи да зађете с ону страну те чињенице доста ограничене“ (Исто).

У том контексту треба схватити и ово наше сећање на живот и страдање Ђорђа Лебовића и његове породице чије је порекло јеврејско, и која је данку Холокауста дала четрдесет својих чланова. Рођен у Сомбору 1928. године, као дечак ће се, услед развода брака својих родитеља и немирног времена у којем је стасавао, много и често селити. Његово дечаштво биће обележено ратним дешавањима и на изванредан начин прекинуто депортацијом, када је имао свега петнаест година, у логоре Аушвиц, Саксенхаузен и Маутхаузен. Две године проведене у логорима (1944. и 1945) преживеће, како стоји у његовој биографији³, захваљујући, између осталог, познавању немачког и мађарског језика. Као припадник радне групе стаклорезаца учествовао је у нацистичком демонтирању Крематоријума II у Аушвицу, када су нацисти убрзано уништавали трагове свог злочина. По повратку из логора у родни Сомбор, „обучен у чудну мешавину америчко-немачке униформе“, измучен и изгладнео, похитаће ка кући деде Адолфа и баке Лауре, са једином надом да ће тамо пронаћи некога свога, уверен да је деда успео да надмудри нацисте, кријући се у великом трапу који је ископао у дворишту куће, усред воћњака, слутећи године погрома и страдања. Са знавши да су деду, Јеврејина, након што је и последњи његов сународник одведен, пронашли и стрељали мађарски жандарми, а баку Лауру, Немцицу пореклом, ликвидирале нове власти одмах након ослобођења, много година након тога записаће у *Новој њлавој свесци*, у којој ће бележити сећања на ликове из свог детињства: „Никада више нисам тамо отишао. Тог истог летњег дана на усамљеној клупи у сомборском парку плакао сам дуго, ридео гласно као дете. Схватио сам да је све разорено, да сам изашао из пакла, али да ћу пакао заувек носити у себи“ (Лебовић 2020, 533). У таквим, новонасталим околностима, под теретом новостеченог „горког талоба искуства“ живљење постаје ствар личне одлуке, а не пуке инерције. Воља за животом и одлука да се и у таквим околностима (ипак) живи потврђује увиде о смислу и суштини живота које је за само девет дана у књигу уобличио још једна преживела жртва нацистичких логора,

3 Као извори за биографске податке кориштени су текстови „О писцу“ из књиге прича Ђорђа Лебовића *Анђели неће сићи са небеса* (2021) и његовог постхумно објављеног романа *Semper idem* (Lebović, Đ., 2020), као и „Библиографска белешка“ у оквиру његове књиге драмских текстова *Тетралогија* (Ковачевић, М. и Лебовић, З., 2007).

јеврејски психијатар Виктор Франкл. Он ће у књизи *Зашто се нисте убили (Тражење смисла живљења)* на темељу властитог искуства, које је стицао током три године проведене у четири немачка концентрациона логора, а која неће бити посвећена само онима који деле његово искуство, већ и неизлечивим болесницима, настојати да докаже „не само да живот има свој смисао, већ и да га задржава у свим условима и под свим околностима, чак и онаквим какви су били у Освјенцимском логору и да ће га сачувати до свог задњег тренутка, до нашег последњег даха. Ради се о смислу *«in extrémis»*, на самрти“ (Франкл 1994, 7). Мишљење Виктора Франкла, ипак, није делила Лебовићева мајка, Тереза Зајднер. Упркос томе, или управо због тога што је била „самосвесна, пркосна, храбра и поносна“ (Лебовић 2020, 534), одлучна, сналажљива и самосвојна, након невероватних животних преокрета и искушења, свесна да је остала без свих до којих јој је стало, недељу дана по доласку у логор Аушвиц извршила је самоубиство. Подсећајући нас на *Талмуд* и његово учење, по којем човек који изврши самоубиство губи свет у који долази и осуђен је да почива сам, одбачен од других, на бочној страни гробља, Ђорђе Лебовић се са сетом пита: „Да ли је учинила смртни грех, пркосећи бојжој вољи, или је учинила храбро дело достојно дивљења? Можда грешка није била у њеном пркосу, већ у њеној вољи. Мајка је умела да измери вредност живота који јој је преостао: беше ништавна“ (Исто, 534).

За разлику од мајке, мада једнако суочен са сазнањем да је остао без читаве уже и шире породице, Ђорђе Лебовић бира да живи. Његово живљење опстојаваће кроз реч и помоћу писане речи: „Када сам се вратио из логора у живот“, изјавиће, „видео сам пред собом само два избора – заборавити или говорити. Прво нисам могао, значи друго сам морао“ (Лебовић 2007: 12). Његов антиратни говор и подсећање на личну трагедију као изоловани пример свеопштег страдања које је захватило превасходно Европу, а посредно и остатак света, трајаће преко пола века, и оставиће нам у наслеђе приче („О људима у паклу и паклу у људима“ (1955), „Анђели неће сићи са небеса“, „Зли умиру вертикално“ и друге); новеле („Живети је понекад високо“, (1956)); драме (*Небески одред*; *Халелуја*; *Викторија и друје*); радио-драме (*Светлост и сенке*; *Трајање њо њејелу*,...); изведене позоришне комаде (*Раванград 1900*, *Пали анђели*...), као и сценарија за дугометражне игране филмове (*Моси*; *Девојка са Космаја*; *Валшер брани Сарајево* и *Конвој за Ел Шай*). Вртлог рата, који је у последњој деценији XX века захватио територију бивше Југославије вратиће у његова сећања

трауматичне догађаје из детињства и младости, због чега ће напустити Београд и са породицом емигрирати у Израел. Тамо ће остати до 2000. године, када се враћа у Србију, где до смрти, пуне четири године, пише свој једини аутобиографски роман, *Semper idem*, који је остао недовршен. Како сâм каже у једном разговору пред крај живота, „књиге не би било да се опет нисам нашао у вртлогу великог Зла, које сам добро упознао педесет година раније“ (Лебовић, 3, 2021).

Нагон за животом и одлука да се живот живи у његовој пуноћи подстакнуће Ђорђа Лебовића да у Сомбору, у скраћеном року оконча гимназију 1947. године, а потом и студије филозофије у Београду 1951. године. Како стоји у његовој биографији, током студија није се либио да се прихвати најразличитијих послова: „[...] радио је као физички радник, наставник математике, преводац и хумориста, зарађујући за живот као репортер у Радио Београду и колумниста у хумористичком листу *Јеж*“ (Лебовић 2020, 550). Након окончања студија запослиће се као новинар у Радио Новом Саду, потом ће бити кустос Музеја позоришне уметности у Београду, а од 1955. године обављаће функцију управника Летње позорнице у Топчидеру. Осим тога, од 1960. године биће управник Изложбеног павиљона у Београду, а од 1979. године директор Дrame у Београдском драмском позоришту. „Године 1981. одлази у инвалидску пензију. Био је члан Европског комитета «Аушвиц», носилац ордена пољске владе за допринос идејама мира“ (Исто, 550).

Континуирано приповедање, којим ће покушати да осмисли и разреши од терета и тескобе проживљеног и искуственог своју личну, индивидуалну људску судбину, током времена ће се мењати, крећући се од експлицитних слика страдања, сурових приказа човековог духовног посрнућа и његових последица, борбе за опстанак током које анимални део наше природе узима данак наученим вредностима, као у раним новелама и причама, попут оних, сабраних у збирци прича *Анђели неће сићи са небеса*, до сетом прожетог хумора, течног и питког језичког израза, и на основу мноштва изолованих примера, страдања људи са именом и презименом изведене рефлексije о свеприсутности зла у људима, као што је то случај са романом *Semper idem*. Ово, по мишљењу критичара тестаментарно дело и *opus magnum* Ђорђа Лебовића представља искрену, топлу, местимично чак духовиту а пре свега потресну исповест дечака који је у пуној мери осетио девијантност људске природе, необјашњиве и тешко схватљиве и прихватљиве екстремне изразе човекове окупности. Његова величина

и значај почивају у снази да се слике и сећања на тешко пробављиве догађаје сведу на минимум, да се свеопшта трагедија индивидуалних људских страдања, испричана са много тоpline, сете, али и духовитости, смисла за детаљ и све оне ситнице које живот значе, које чине свачији живот смисленим и ососбеним, слије у свеопшти ламент над судбином човека у свету над којим се надвила и непрекидно, од када је света и века, лебди сенка потенцијалног зла. Зло Лебовићевог времена, данас познато под називом „Холокауст“, које је пресудило његовој ужој и широј породици, школским другарима и професорима, сународницима, који ће у целини „нестати у једној ужасној пометњи“, „као делић једног суманутог *endlosunga*“ (Панчић 2020, 547), само је једна од манифестација вечно присутног зла, које је кроз историју узимало различите облике.

О ВЕЧНОМ ПРИСУСТВУ ЗЛА

Зло као појам и као појава кроз историју је бивало опредмећено на различите начине. Његов хабитус и начин испољавања варирали су у зависности од времена и културе. Тако су, на пример, анимистичке културе веровале у царство духова и демона који су могли да буду добри и лоши, обитавали су ван човека и имали способност његовог запоседања, као и запоседања живе и неживе природе. Многобожачке религије имале су своје богове рушитеље, који су у садејству и вечној борби са боговима створитељима одржавали свет у равнотежи. Појам зла налази се у основи дуалистичког схватања света, по којем непрекидно траје борба опозитно постављених сила, од којих је једна обележена позитивним, а друга негативним предзнаком. Оне никада не тријумфују трајно и неопозиво, већ осцилирају и постоје једна зарад и помоћу друге. Такво схватање зла заговарао је Зороастра, творац маздаизма, учења по коме непрекидно траје рат бога добра, Ахура Мазде, и бога зла, Ахура Маињуа (Ахримана), због којег испаштају људи, који представљају поприште овог космичког сукоба, али имају моћ да уз помоћ бога добра, властитом вољом и одговорношћу, и непрекидним стремљењем надвладају зло. Исто тако, једна од кључних фигура зла у историји идеја јесте фигура ђавола, чије порекло у нашој култури, тврди Лешек Колаковски, није познато, једнако као што је то случај са свим „основним религијским симболима и свим веровањима, која свету придају смисао“ (Колаковски 1995, 31). Континуирано присуство фигуре ђавола у европској култури,

чију је историју немогуће замислити без њега, упркос трансформацијама, начину опредмећења и деловања, по Колаковском указује на то да је „његово присуство дубоко укоренењено у нашем уму“ (Колаковски 1995, 47). Декларативно настојање човека да се трајно ослободи зла и његовог заступника Ђавола пољски филозоф доводи у питање, сумњајући у ту могућност, али и сврсисходност наших напора, јер, како тврди, „његово присуство чува у нама осетљивост на зло; чини да смо будни и скептични према свим оптимистичким надама у тотално спасење свега, према коначном усклађивању свих енергија у свету“ (Колаковски 1995, 47).

Ако се сложимо са ставом Лешека Колаковског, да је енергетски монополаран свет у којем би трајно превадало добро немогућ и неодржив, да нам чак и зло може служити „на ползу“, јер је опомињуће, јер звони на аларм, одржава нашу будност и спремност на побуну и отпор, како ћемо бити сигурни да у том суодносу и осцилаторној игри снага нећемо бити обманути? (Док ово пишемо, сећамо се сјајног филма *Ђавољи адвокати*, са Кијану Ривсом у улози адвоката и маестралним Ал Паћином у улози Ђавола, који ће оголити све метаморфозе и прилагодљивост најпознатијег негативног јунака у историји света). Нажалост, историја пружа мноштво примера религијске праксе да се фигура Сатане по правилу призива како би се њоме стигматизовао негативно доживљен *друи*, на шта нас упозорава Елејн Пејгелс у књизи *Порекло Саијане*, бавећи се „друштвеним импликацијама фигуре Сатане“ (Пејгелс 2007: 12). Сатана је, по њој, „одраз наше самоперцепције и прецепције оних које називамо ‘другима’, али непожељним, непријатељски означеним *друиима* (Исто).

Вилијем Грин потврђује њену тезу, развијајући је даље тврдњом да друштво не само да открива постојеће *друи*, већ их и ствара, продукује, „тима што бира, изолује и наглашава један аспект живота другог и тиме симболише њихову различитост“ (Грин, према Пејгелс 2007, 13). Кроз историју имамо небројено примера сатанизације одређене социјалне групе, народа или државе, која је врло вешто спровођена из одређених идеолошких, стратешких, геополитичких или каквих других интереса, а чији је исход, по правилу, бивао трагичан. На истој основи настао је и Холокауст; то је, уосталом, тврди Ђорђе Лебовић, присећајући се речи своје професорице историје у сомборској гимназији, потка на којој се испреда читава историја људског рода: „За докторку Фехер Јоланду целокупна људска историја јесте списак датума који означавају војне походе, ратне окршаје, разарања и погубљења. Био је то крвави, силовити ход од једног дојишта до другог, од једног страгишта

до другог. Ради глупости, коју данас више нико не може разумети, људи су се узајамно клали, вешали, спаљивали на ломачи и набијали на колац. Разарани су градови, уништаване велелепне грађевине, спаљиване цркве и синагоге, дизани у ваздух мостови, док су повремено, ту и тамо, подизана нова здања и свечано откривани нови историјски споменици – да би се касније имало шта рушити. На крају њених часова нисам био паметнији него на њиховом почетку, једино сам могао да будем мрзовољнији него иначе. Мучила су ме два питања. Прво: зашто се кроз историју људска глупост непрестано понавља? Друго: зашто је зло увек исто? Нисам се усудио да та спорна питања поставим професорки“ (Лебовић 2020, 467).

Наведена питања представљају потку око које се плете радња романа, лајтмотив људских страдања, кључни проблем историје света и човековог развоја. Она су *sita sita* трагизма судбине човека, бића бриљантних и неслућених способности, које подлеже ниским страстима, чији је роб и жртва. На вечно присуство зла упућује нас већ и сâм наслов романа *Semper idem*: те загонетне речи, према наводу аутора романа, биле су исписане изнад портала евангелистичке црквице у коју је волео да иде са баком Лауром, и значиле су „увек исто“. Наиме, на питање упућено њој, чији Бог ту станује, одговорила му је да нема „мога“ и „твога“ Бога, да је он вечан и један једини, за све исти, као што је исто и свеприсутно и зло. По њој, зло је увек исто „зато што људи више не верују ни у Бога ни у бојну правду. Више не верују да се добро враћа добрим, а зло – тешком казном“. Помирљивост, прихватање, саборност и благост бакиних речи најснажније су одјекнуле у души маленог Ђорђа Лебовића, у свету претеће сегрегације и злоупотребе Божјег имена у циљу елиминације *gruioi*.

Одсуство вере у савременом човеку у узрочно-последично дејство наших поступака, у нераскидив однос акције и реакције, у постојање равнотеже и правде у космосу (ко год да руководи њима; не мора то бити Бог), одсуство страха пред нечим моћнијим од човека и увереност у његову супериорност непрестано куша човека и отвара Пандорину кутију његових мрачних и настраних порива.

Уколико прихватимо чињеницу да не може постојати монополаран свет, да сукоб, борба мора да постоји, поставља се питање како да играмо ту игру а да будемо сигурни да нећемо бити изманипулисани и заведени, да нећемо постати запоседнути деструктивним, разорним силама зла? Упозоравајући нас на инструментализацију мржње као најснажније емоције кориштене од стране тоталитарних режима, који помоћу ње контролишу,

каналашу и усмеравају деловање заједница и група, Лешек Колаковски у једном другом свом раду (Колаковски 1989) наглашава разорну моћ мржње, која је фатална колико за објекат мржње, толико и за њен субјекат. Не постоји друштвена, нити институционална мера, тврди он, помоћу које се она може сузбити, неутралисати, искоренити. Промена почиње од појединца, јер „[...] сваки од нас, обуздавајући у себи зло, самим тим придноси, да оно буде обуздано и у друштву. На тај начин он у себи остварује несигурну и крхку антиципацију подношљивог живота“ (Исто, 171).

Нека овај рад буде схваћен као ламент пред одсуством моћи појединца у свету у којем борба непрекидно траје и у којем страдавају невини, и позив да се пође од тог првог, маленог корака – покушаја да се обузда у себи зло и тиме пружи допринос, највећи који човек може, узајамном саосећању и уважавању, чиме ћемо уједно допринети и опстанку јединог света који нам стоји на располагању.

ЛИТЕРАТУРА:

- Винавер, С. (2012) *Заноси и њркоси Лазе Косџића*, приредио Гојко Тешић, „Службени гласник“ – „Завод за уџбенике“, Београд.
- Ковачевић, М. и Лебовић, З. (2007) Библиографска beleška, *Tetralogija*, BIGZ školstvo, Beograd, 335-339.
- Kolakovski, L. (1989) Vaspitanje za mržnju i dostojanstvo, *Đavo u istoriji*, NIGRO „Glas“, Banjaluka, 161-171.
- Колаковски, Л. (1995) Ђаво, *Истџочник*, часопис за веру и културу, Београд, година IV, број 14/16, 31-47.
- Lebović, Đ. (2007) *Tetralogija*, BIGZ školstvo, Beograd.
- Lebović, Đ. (2020) *Semper idem*, Beograd.
- Lebović, Đ. (2021) *Anđeli neće sići sa nebesa*, „Laguna“, Beograd.
- Lebović, Z. (2021) *Dijalog o zlu i dobru: razgovori pisca i glumice*, Pozorišni muzej Vojvodine – Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad.
- Pañčić, T. (2020) Fascinantna hronika. *Semper idem*, „Laguna“, Beograd.
- Пејгелс, Е. (2007) *Poreklo Satane*, „Rad“, Beograd.
- Rasel, Dž. B. (1982) *Mit o đavolu*, „Jugoslavija“ Beograd.
- Франкл, В. (1994) *Зашићо се нисџе убили: џражење смисла живљења*, „Жарко Албуљ : Лута : Монада“, Београд.
- www.facebook.com/istorijskiZabavnik1 Приступљено 27.01.2019.